

Identitet otočana – zakopano blago

VLADIMIR SKRAČIĆ

PRISTUP

Autor ovog teksta autentični je otočanin iz vremena kada većina identitetskih obilježja otočana nije bila skrivena. Bio je, međutim, dovoljan jedan ljudski vijek da se većina tih obilježja nađe zatrpana zaboravom. Pa ipak, unatoč svim mijenama koje su se dogodile u tom vremenu, moguće je još uvijek, na ostacima materijalne i duhovne kulture, prepoznati ono što je specifično i što pripada otocima i otočanima. Ovaj niz sličica, znanstvenih podataka i empirijskih spoznaja rezultat je iskustva i saznanja do kojih je autor došao provodeći jezična istraživanja na gotovo svim naseljenim hrvatskim otocima.

Hrvatska jadranska obala i otoci uz nju izvanredno su razvedeni. Samo dužina otočnih obala dosiže više od 4000 km. Razumije se da takva razvedenost pretpostavlja i vrlo artikulirano podmorje. Morski obalni pojas (teritorijalno more) zajedno s epikontinentalnim pojasom (do granice s Italijom) zauzima gotovo istu površinu kao i kopneni dio zemlje. Iznimno je važno radi razumijevanja života na hrvatskim otocima, radi razumijevanja otočnih praksi i svega što je do danas „preživjelo” upozoriti najprije na fizičko-geografske čimbenike, često po mnogočemu različite od otoka do otoka, a ipak u cjelini jedinstvene za sve otoke jer su ti, prirodni čimbenici, utjecali na formiranje jedinstvenog identiteta i svakog pojedinog otoka i čitavog arhipelaga.

PRAVAC PRUŽANJA OTOKA

Pravac pružanja otoka na prvom je mjestu. Toliko je karakterističan da je ušao u geografsku terminologiju pod nazivom *dinarski pravac pružanja* (Dinaridi su planinski lanci na kopnu koji se pružaju istim pravcem). Hrvatski otoci dio su tog lanca. U doline koje su razdvajale pojedine planine nakon zadnjeg ledenog doba ušlo je more. Zbog toga su u načelu svi veći otoci izduženi i paralelni s obalom, što je presudno utjecalo na gospodarska, kulturna, etnolingvistička i brojna druga obilježja otočnih mikrozajednica. Izrazit je primjer takve geografske dispozicije otok Pag koji je povijesno pripadao dvjema moćnim zajednicama, Zadru i Rabu, a danas pripada dvjema županijama, dvje-

ma biskupijama i trima jezičnim podsustavima. Ta je geografska odrednica, zajedno s raspoloživim agrarnim površinama, okolnim morem, smjerom glavnih vjetrova i dispozicijom uvala znatno utjecala na distribuciju i urbani izgled naselja na otoku, osobito naselja na otočnoj obali. U otočnoj unutrašnjosti vrijedila su druga pravila.

OTOCI UZ OBALU

Iz perspektive položenosti i relativno male udaljenosti od obale moglo bi se reći da otoci zajedno s obalom čine jedinstvenu cjelinu unatoč tome što su od obale odijeljeni morem. Da je položenost otoka uz obalu i blizina kopna oduvijek bila iznimno važna, potvrđuje činjenica da su se mnogi otoci uza samu obalu s njom i spojili. Odnedavna i mostom. Jesu li ti otoci još uvijek otoci ili nisu, posebno je pitanje na koje ovdje nećemo tražiti odgovor (Faričić, 2006). Međutim, ono o čemu ima smisla razgovarati, kada je riječ o ovim pseudootocima, jest do koje su mjere novonastale okolnosti utjecale na autentični identitet dotadašnjih „pravih” otočana. Jedno je sigurno: novo je stanovništvo s kopna izvršilo veliki pritisak na jezično i svako drugo ponašanje starih otočana i ubrzalo gubitak tradicionalnih obilježja otočnosti. Danas su takvi otoci Krk, Pag, Vir, Murter i Čiovo. Da nije riječ samo o suvremenom fenomenu, govori i to da su mnogi današnji obalni gradovi i naselja jednom u povijesti bili na otocima. Najizrazitiji su primjeri Poreč, Rovinj, Zadar, Primošten, Rogoznica, Dubrovnik. A mnogo je drugih bliska izgleda i statusa: Tribunj, Nin, Trogir, Vranjic, Korčula, Uljanik, Cavtat... Očito je da se nekoć odvojenost od kopna, pa i ona najmanja, smatrala faktorom sigurnosti poželjnim za stanovanje, a to ćemo kasnije utvrditi i na drugim primjerima. Današnji izgled tih aglomeracija *de facto* potvrđuje da u normalnim uvjetima izbor između otoka i kontinenta gotovo uvijek ide na štetu otoka.

VELIKI I MALI OTOCI

Druga skupina činjenica koje imaju izravni utjecaj na obilježja otočnog stanovništva jest veličina otoka.¹ Općenito se može reći da veliki otoci osiguravaju veći broj funkcija svojim stanovnicima kad je riječ o sigurnosti, obrazovanju, gospodarskoj aktivnosti,

¹ Što je veliki, a što mali otok, što u svjetskim, a što u jadranskim relacijama, objašnjeno je u prilogu J. Faričića i A. Čuke u ovoj knjizi pod naslovom: „Hrvatski otoci – prostor stalnih mijena”. Za ovu priliku samo ćemo reći da velikim jadranskim otokom smatramo onaj koji ima više naselja i uglavnom sve tradicionalne institucije (administrativne, obrazovne, zdravstvene, duhovne...). Velika se rasprava unazad stotinjak godina vodi u Hrvatskoj o broju i veličini otoka. Zakon o otocima iz 2018. pobrojio je 1244 otoka, od toga 78 velikih, 524 malih i 642 hridi i grebena.

društvenim i administrativnim potrebama, dočim mali naseljeni otoci funkcioniraju isključivo kao morem odijeljena predgrađa gradova na kopnu. To zbog velikog broja otoka osobito vrijedi za zadarski i šibenski arhipelag.² Većina je naselja na tim otocima u administrativno-političkom smislu dio grada. Imaju *de facto* status mjesnog odbora. Ta se posebnost percipira i na onomastičkoj razini s obzirom na to da ni jedan od tih arhipelaga, osim dubrovačkog (*Elafiti*), nije sačuvao svoje povijesno ime, već se danas svaki od njih zove po imenu grada na kopnu koje mu je nasuprot. U povijesnoj se literaturi za jadranske subarhipelage koriste imena: *Elektridi, Mentori, Apsirtidi, Kreteji, Liburnski otoci...* Pitanje je, međutim, koliko su ta imena „spontana“, a u kojoj su mjeri kovanica geografa i povjesničara. Pa, prema tome, i relativno recentna.

Mali jadranski otoci redovito imaju samo jedno naselje, iznimno dva (Šipan, Koločep, Prvić, Iž i Rava), a samo u jednom slučaju tri (Molat, Brgulje i Zapuntel na Molatu). Ime otoka i ime najvećeg naselja, ili u trenutku nastanka imena najvažnijeg na otoku, redovito se podudaraju. Nekad je otoku ime dalo naselje, a nekad otok prvom naselju. To pravilo vrijedi i za velike i za male naseljene otoke. Iznimaka ipak ima. Riječ je o otocima kojima ime ne odgovara imenu ni jednog od naselja. Za to sigurno postoje neki povijesni ili društveni razlozi koje bi valjalo istražiti. Takvi su otoci: Šipan, Koločep/Kalamota, Mljet, Brač, Šolta, Čiovo, Prvić i Dugi otok.³ U trenutcima velike napućenosti i prenapućenosti skupina malih naseljenih otoka činila je 60 % svih naseljenih otoka (28 od 47).⁴ Danas, međutim, na malim otocima žive tek 4483 uglavnom ostarjela stanovnika. Na malima u prosjeku 150, a na velikima 6500 po otoku (Popis stanovništva RH 2021). To je važno naglasiti kada je riječ o identitetskim osobitostima zato što će veliki otoci postojanije čuvati jedna obilježja, a mali druga te zato što će veliki otoci zbog svoje privlačnosti brže preuzimati inovacije svih vrsta. To se još uvijek dobro percipira u raznovrsnosti otočnih govora. Iznimno je stoga važno upozoriti na svim razinama na razlike između velikih i malih otoka.

² Situacija je gotovo ista i na manjim arhipelazima: lošinjskom (nekad 5, danas 4 naseljena otoka), trogirskom (2), dubrovačkom (3), viškom (2).

³ Zašto je tome tako, teško je reći. U slučaju Dugog otoka, na primjer, znamo da se još u X. st. zvao *Pyzuch* i da je to ime sačuvano u toponimiji u hrvatskoj inačici, ali ne za naselje, nego za polje i uvalu (*Čuh Polje* i *Čuška*). Od srednjeg vijeka na otoku se formiralo desetak naselja, ali ni jedno nije preuzelo staro ime otoka. Doduše, istina je da ni jedno nije nastalo na mjestu starog Pyzucha (Čuha). Kada je riječ o Prviću, treba naglasiti da se njegova naselja ne zovu *Prvić-Luka* i *Prvić-Šepurina* kako to često saznajemo iz medija, već samo *Luka* i *Šepurina* kako ih zovu njihovi stanovnici.

⁴ Koji su otoci naseljeni, a koji nisu, nije jednostavno reći. Kriteriji jako variraju. Izabrao sam ove brojeve prema vlastitom iskustvu, popisujući toponomastičku i leksičku građu na svim jadranskim – recimo tako – naseljenim otocima. No za ovu raspravu preciznost u brojenju, ako je ona uopće moguća, i nije od neke osobite važnosti. Smjer u kojem se odvijaju događaji je evidentan (v. Popis stanovništva 2021).

ŠIRENJE POSJEDA PREKO MORA

Krški sastav tla i malo, često i premalo vode na takvom tlu, bile su iznimno nezahvalne okolnosti za osiguranje egzistencijalnih potreba,⁵ u prošlosti izrazito ruralnog stanovništva. Ono je u takvim uvjetima manjak obradive zemlje nadomještalo krčevinama, inače pogodnim za uzgoj vinove loze i maslina. Kako je kvalitetne zemlje i vode za prehrambene kulture (žitarice i povrće) bilo samo na flišu i u rijetkim poljima u kršu, do žitarica se velikim dijelom dolazilo razmjenom dobara sa stanovnicima na kopnu. U načelu, mala udaljenost otoka od obale olakšavala je tu razmjenu. Imućnije otočne obitelji kupovale su posjede na kontinentalnom dijelu obale (samo na potezu od Zadra do Šibenika, na kopnu imaju posjede stanovnici Ugljana, Pašmana, Murtera, Prvića, Zlarina i Krapnja).⁶ Takav je način života na mnogim točkama, osobito u zoni malih gusto naseljenih zadarskih, šibenskih i dubrovačkih otoka, uzrokovao vrlo dinamičnu plovidbu i pokrenuo aktivnosti vezane za izgradnju, tada drvenih, brodova.⁷

Velika većina otočnih obitelji s velikih i malih otoka imala je svoj brod, a potreba za brodom pokrenula je i dinamičnu drvenu brodogradnju i obrte koji je prate (kovači, jedrari, konopari). Neka su mala brodogradilišta preživjela do danas (Betina, Nerezine, Brbinj...). Flota drvenih brodova bila je proporcionalno to veća što su otok i obradive površine na njemu bili manji. S druge pak strane, i iz istih razloga, krčevina je bilo više na malim nego na velikim otocima. Rezultati krčenja na otocima očuvani su do danas, ne toliko u kvalitetnom vinu i maslinovu ulju (ponekad i to), koliko u kilometrima suhozida koji su ograđivali posjede od pašnjaka i formirali ograde ili su njima terasirane otočne padine da bi se spriječila erozija tla. Suhozidi, tamo gdje se vide (Pag, Kornati, Baljenac, Orut i dr.), jedinstveni su podsjetnik na krajnje oskudne otočne resurse i odnos koji je autohtono stanovništvo njegovalo

⁵ U toponimiji je češće povod imenovanju ono čega ima malo i drugačije je od ostatka. Zato je na otocima mnogo toponima vodnog sadržaja, a možda takvo ime nose i neki od prvoimenovanih otoka kojem ne znamo podrijetla. Apstrahirajući hidronime na otočnom kopnu, spomenut ćemo samo imena onih otoka kojima je vodni sadržaj bio povod za imenovanje: *Jadra, Olib, Rivanj, Šipnata, Vodenjak* (više puta).

⁶ Ne zanemarimo da je proces „osvajanja druge obale” bio dvosmjernan pa su tako stanovnici obalnih naselja imali svoje posjede na susjednim otocima: na Krku, na Pašmanu, na Lastovu, na Mljetu... I stanovnici većih otoka na još manjima od njih (Vis na Biševu, Brusniku i Svecu, Ist na Škardi, Murter i Dugi otok na Kornatima...). Ta se konstatacija odnosi samo na povijesne procese osvajanja prekomorskog posjeda. Suvremena kolonizacija otočnih obala (vikendice, apartmani, hoteli) opisana je i komentirana u ostalim poglavljima.

⁷ Jadranski centar male drvene brodogradnje od sredine XVIII. stoljeća nalazi se u Betini na otoku Murteru, a iz Betine se djelatnost širi na susjedna naselja: Šibenik, Biograd, Sukošan, Kukljicu... Vidi se da je riječ o šibenskom i zadarskom otočnom prostoru u kojem je smješteno oko 400 većih i manjih otoka od kojih su 23 naseljena.

prema njima. I ovdje bi se moglo postaviti pravilo: što su otočni resursi oskudniji, suhozidi su brojniji i duži.⁸

OTOČNI IDENTITET

Postoje li identitetske razlike između otočana i stanovnika obalnih naselja i ako postoje, u čemu se mogu očitovati? Sama činjenica da se velik broj otoka pruža uz obalu i da je otočno stanovništvo u krajnjem slučaju na otoke došlo s obale, upozorava na problem. Egzistencijalni resursi često su bili isti na otocima i na samom obalnom rubu. Osobito to vrijedi za male naseljene otoke. Poljoprivredne kulture bile su gotovo iste, ribolovni potencijal, ako i nije bio isti, brodom je bio dostupan na udaljenijim lokacijama. Duhovni svijet koji je u prošlosti dominantno definirala jedna religija (katoličanstvo) i lokalne institucije koje su neznatno varirale od kopna do otoka, nisu davale povoda za značajnija odstupanja u načinu života, tradicionalnim zanimanjima i običajima. Na koncu, najveći dio otočana, uz izuzetak krajnjeg juga Dalmacije, govorio je istim narječjem kao i stanovnici na obali (čakavskim). Pa ako je tome tako, postavlja se pitanje ima li smisla raspravljati o specifičnom otočnom identitetu, pogotovo danas kad pod pritiskom medija i sveopće dostupnosti svega i svačega nestaju mnogi identiteti, pa tako i specifično otočni. Ipak, smatramo da je otočni svijet, unatoč svemu, na mnoge načine ostao jedinstven i da se posebnosti koje su ga takvim učinile nisu do danas u potpunosti istopile.

ŽIVJETI NA OTOKU – OTOČNOST

Najviše o karakteru otočana, njihovu mentalitetu i njihovu identitetu govori život u izolaciji. Međutim, iako riječ *izolacija* etimološki stoji u vezi s otokom, ta izolacija nije samo geografska. Ona je mnogo kompleksnija i na mnoge načine izlazi iz okvira strogo geografske definicije *kopna sa svih strana okruženoga morem*. Je li otočnost Ugljana i otočnost susjednog Iža ista otočnost? Lošinja i susjednih Unija? U prošlosti je život na otoku – u izolaciji – bio zadani okvir iz kojeg se nije imalo kamo. Samo je mali broj otočana (mornari, trgovci, brodograditelji...) u većoj ili manjoj mjeri napuštao otok. Eventualne pogodnosti koje je mogla ponuditi kontinentalna obala, bile su izvan do-

⁸ Za ilustraciju: na Kornatu, otoku površine 32,5 km², suhozidi su dugi 323 km, a na Baljencu kod Kaprija, površine 0,14 km², 23 km. Umijeće suhozidne gradnje upisano je 2018. na UNESCO-ov reprezentativni popis nematerijalne baštine čovječanstva. Popis uključuje i druge zemlje Sredozemlja.

mašaja većine otočana.⁹ Da pripadnost otoku nije stabilna i konačna, pokazalo se u trenutku kada su se na kopnu stvorile mogućnosti za bolji život. Migracije prema kopnu implicitan su dokaz da život na otoku mnogima nije bio izbor; drugačije im nije moglo biti. To što se mnogi zaklinju na svoju otočnost i što su mnogi bivši rezidenti iskreno zaljubljeni u svoje otoke – među njima je i autor – ništa u tom pogledu ne mijenja. Čak i danas kad su veze s otocima na zavidnoj razini i kad djeluju organizirane jedinice za hitne intervencije i, konačno, kad postoji Zakon o otocima koji, unatoč nesavršenosti, omogućava sigurniji život, izoliranost i nedostupnost svega što obala nudi ostaju trajna čežnja otočana. Iz brojnih razgovora s terenskih istraživanja dalo bi se zaključiti da bi bilo najbolje – rečeno u šali – preseliti obalu i njezine standarde na otoke.¹⁰ Literarni snovi o životu na pustom otoku legitiman su, ali nerealan pogled na stvarnost. Volimo otoke, ali više volimo sigurnost kopna. To je shizofrena pozicija otočana i ujedno dio njihova identiteta.

Je li otočnost mjerljiva kategorija? Može li se biti više ili manje otočanin i postoje li kriteriji za takva mjerenja? Sve teška pitanja. U našem, jadranskom slučaju, jedno je sigurno: veliki su otoci bolje sačuvali svoje stanovništvo nego mali, a najbolje oni koji su najmanje otoci – to jest oni, koji su premošteni. Obrnuto, čini se da su elemente tradicionalnog otočnog identiteta najbolje sačuvali otoci s malim brojem stanovnika.¹¹ No sasvim je sigurno da se „stupanj otočnosti” ne može objasniti ni površinom, ni brojem stanovnika, ni blizinom kopna. Postoje i drugi, mnogo suptilniji razlozi koji su identitetski profilirali otoke onakvima kakvi su danas (kolonizacija, ratovi na moru, pljačke, pošasti, inovacije u ribolovu, u plivodbi...).

NASELJAVANJE

Proces naseljavanja otoka nije bilo pravocrtan ni u svim razdobljima povijesti jednako intenzivan. Prvim naseljenicima bio je to manje ili više zadano mjesto za život (Liburni i njihovi suvremenici). Njihovi nasljednici dolazili su uglavnom kao osvajači, a posljednji u nizu, oni najbrojniji (Hrvati), izabrali su sebi otoke kao trajno mjesto boravka.

⁹ Stanovništvo s otoka sasvim blizu kopnu i u blizini gradova na obali vrlo je intenzivno sudjelovalo u životu grada, obavljajući slabo plaćene poslove (nadničarenje, njegovanje bolesnih, pranje rublja i odjeće, dojenje, čišćenje i posluživanje). Mnogi otočani to nisu mogli zbog velike udaljenosti njihovih otoka od obale i od gradova.

¹⁰ Nažalost, to nije samo šala. Brojne su strategije razvitka otoka u daljoj i bližoj prošlosti o tome sanjale doživljavajući otok i otočnost kao prokletstvo, a ne kao dar s neba. One su gotovo uvijek bile „kontinentalne”, redovito bez temeljitih empirijskih spoznaja. Općenito govoreći, o otocima i otočanima redovito se odlučivalo s nedovoljno upućenosti: na daljinu i s kopna.

¹¹ Ovdje ne mislim na one otoke koji su nekada bili naseljeni, a danas imaju samo nekoliko ili ni jednog stanovnika kao što su Svetac, Male Srakane, Vele Srakane i Škarda.

Broj stanovnika na otocima često je fluktuirao. Mnogo su puta otoci bili *refugium* prognanika s kopna kojima su zavojevači oduzimali sve, pa i život. Otočna je historiografija prepuna podataka o dolasku golemog broja prognanika na otoke, ponekad i čitavih sela, premda i o tome u mnogim zajednicama postoje nevjerojatne priče, prilagođene lokalnim potrebama. Da je bijeg na otoke vječna praksa, mogli smo se i sami uvjeriti u relativno bliskoj prošlosti na primjeru školstva. Prije 32 godine, u trenutku kada su srpska paravojska i jugoslavenska vojska zauzeli veliki dio zadarskog zaleđa i prijetile gradu, broj se učenika u školama na zadarskim otocima učetverostručio, a otvorile su se, pokazalo se privremeno, i škole na najudaljenijim otocima, prije tih događaja desetljećima zatvorene. Na otoke se bježalo i za nedavne epidemije bolesti COVID-19.

Prvi gradovi u punom smislu riječi nastali su na hrvatskim otocima u vrijeme antike. Od svih koji se danas spominju u imenu otoka ili u imenu grada i kojima se bolje ili slabije vide stare gradske strukture, preživjeli su samo Krk i Rab. Otočni su gradovi bili mali jer su otoci kojima su administrirali bili mali. Osim što su bili važna trgovačka središta, imali su i golemu važnost u kontroli plovidbe Jadranom.¹² Tijekom čitave povijesti otoka nadzor nad plovidbom bio je jedna od strateških aktivnosti kolonizatora. Bizant je, na primjer, rasporedio po otocima sustav nadzornih i obrambenih utvrda od kojih su neke više ili manje sačuvane do danas: na Svecu, Vrgadi, Cresu, Velikom Sikavcu i Velikom Brijunu, na Rabu, *Gradina* na Žirju, *Tureta* na Kornatu i dr.).

LOKACIJA NASELJA

Kada je riječ o lokaciji naselja na otočnom kopnu, na velikim jadranskim otocima naselja su raspoređena u dvjema zonama: na samoj obali jedan ili više gradova (obično jedan), ili pak ni jedan, a u unutrašnjosti otoka mnogo malih i samo iznimno koje veliko naselje poput Blata na Korčuli ili Lastova na Lastovu. Prva naselja na malim otocima formirala su se uglavnom tijekom srednjeg vijeka, podalje od obale, ako je konfiguracija otoka dopuštala, na otočnom sedlu (Sale, Premuda, Sestrunj, Žirje, Srimač/Murter, Zapuntel). S obzirom na to da je riječ o poljoprivrednom stanovništvu, blizina mora, barem u početku, nije bila ni od kakve važnosti, dočim je strah s pučine koji su sijali gusari i pirati bio nerazmjerno veći. U svakom slučaju, veći od prednosti koje je nudila blizina obale. Da je strah od različitih uljeza i pljačkaša bio velik, vidi se i po tome što je svako naselje na brijegu „gledalo” na dva mora, zapravo na dvije uvale iz kojih se moglo bježati u suprotnom smjeru od nadolazeće opasnosti.

¹² Venecija je, na primjer, stoljećima napadala Zadar upravo radi kontrole plovidbe nad Jadranom. U IV. križarskom ratu (1202.) čak je angažirala križare da ga zauzmu i opljačkaju, iako je bio kršćanski grad. A primjer Visa kao kontrolne i strateške točke nije potrebno komentirati. Činjenica da je postao prva grčka kolonija na Jadranu govori sama za sebe.

Takvi su primjeri brojni, a navest ću samo neke: Premuda, Silba, Molat, Sestrunj, Vrgada, Murter, Žirje, Lastovo...¹³ Treba uvijek imati u vidu da su pljačke i odvoženje ljudi na galije u turbulentnim razdobljima XVI. i XVII. stoljeća (Ciparski, Kandijski, Morejski, Uskočki rat) bile redoviti način ponašanja na moru. U naseljima uz more utvrđivale su se crkve (Sv. Nikola u Komiži, Sv. Duh na Šipanu, Sv. Silvestar na Biševu, Sv. Marija u Vrboskoj i dr.) te gradile obrambene utvrde u koje se stanovništvo sklanjalo za vrijeme opasnosti.

S druge strane, mnoga su se manja naselja iz unutrašnjosti velikih otoka s vremenom, kada su opasnosti s mora uglavnom nestale, a ribolov, trgovina i prekomorski posjedi počinjali zauzimati sve važnije mjesto u obiteljskoj ekonomiji, „spustila” na obalu. Danas su te, nekad obalne „ispostave” naselja iz unutrašnjosti, nakon velikog turističkog i osobito nautičkog uzleta zemlje, postale njihove luke (porti), a u pojedinim slučajevima i potpuno samostalna naselja. Da su sasvim recentna, vidi se po novoj (dez)organizaciji prostora: ne vodi se računa o zajedničkim potrebama, širini ulica, nema *dvorova*, štala, bunara, gumna, a nema ni tradicionalnih seoskih institucija: crkve, škole, groblja ili neke seoske društvene zgrade. Takvih je primjera danas mnogo na velikim otocima kao što su Korčula, Hvar, Brač, Lošinj, Krk, Pag ili Mljet. Navest ćemo samo neke: Kozarica i Sobra na Mljetu, Rogač i Donja Krušica na Šolti, Prigradica i Prižba na Korčuli, Zaklopatica na Lastovu, Vrboska na Hvaru, Mandre i Gajac na Pagu i brojni drugi.

RACIONALNO KORIŠTENJE RESURSA

Težak život sa slabim resursima i velika nesigurnost jako su obilježili povijesne otočane (djelomično i suvremene). Radili su mnogo i živjeli trudno. Oslanjali su se samo na ono što im je nudilo, u slučaju otoka, strogo definirano otočno kopno i otočni akvatorij. Izvan toga nisu se mogli bogzna čemu nadati i toga su bili svjesni. S tim u vezi, otočane se uvijek doživljavalo, a doživljava ih se i danas, kao osobito štedljive i škrte osobe. Na račun bodulske štedljivosti i u krajnjoj liniji škrтости bezbroj je anegdota i pošalica. Neka je vrsta nacionalnog sporta podsjetiti otočanina na njegovu škrтost. O vjerodostojnosti takva doživljaja otočana nećemo ovdje. Tek treba reći, ne ulazeći u raspravu, da je upućenost na sebe i prostor oko sebe konstitutivni dio otočnog identiteta. Ekonomično ponašanje, u mjeri u kojoj se provodilo, posljedica je jedinstvena položaja oto-

¹³ Strah izvjesno nije bio jedini razlog i trebalo bi proučiti svaki slučaj zasebno. Razlogom je mogla biti i sigurnost broda u uvali s obzirom na smjer opasna vjetra. Na primjer, sve do izgradnje trajektnog pristaništa u Krijalu na Premudi linijski je brod *po buri* pristajao u Krijalu (JZ strana Premude), a *po jugu* u Lozi (SI strana). Ista je situacija bila i na Sestrunju (Kavlin/Hrvatinj). Danas ta naselja izgledaju sasvim drugačije. Zajedničko je svima to da su se širila prema obali i po obali.

čana ograničenih na minimum koji im je stajao na raspolaganju i koji se gotovo nikad nije mogao povećati ili bi se povećao samo iznimno. Stoga bi bilo pravednije ustvrditi da je ovdje riječ o racionalnom stanovništvu svjesnom svih ograničenja, svjesnom da može raspolagati samo onime što se nalazilo na otoku ili u moru koje ga je oplakivalo. A toga nije bilo na pretek, najmanje za razbacivanje. Anegdota kaže da bodul ne može zaspati od straha da je lampica ostala upaljena kad su se zatvorila vrata frižidera. Ili: Žena pita muža, koji popravlja antenu na krovu, može li započeti s pripremom ručka. A on odgovara: „Nemoj još. Možda padnem pa će mi dat ručak u bolnici.”

PROSTORNO UREĐENJE

Kulturna baština koju čuvaju hrvatski otoci vrlo je bogata i raznovrsna, bilo da je riječ o materijalnoj bilo o nematerijalnoj. Na velikim otocima i u gradovima cvala je, osobito u renesansi, bogata književnost na latinskom i hrvatskom jeziku. Po svojim urbanističkim i graditeljskim rješenjima otočni gradovi po svemu su bili slični sredozemnim gradovima tog doba. I danas Korčula, Hvar, Pag, Rab, Krk i Cres predstavljaju graditeljske sklopove iznimne ljepote, prave bisere onodobnog graditeljstva. Ruralna arhitektura u još očuvanim naseljima, osobito u unutrašnjosti otoka, i danas može biti uzor graditeljima, posebno kad je riječ o racionalnom korištenju prostora. Budući da je glad za obradivom zemljom bila ugrađena u identitetski sklop otočnog ponašanja, izbor za lokacije naselja uvijek je išao za tim da se ono podigne na neplodnu tlu, po mogućnosti na sedlu ili pristranku, zaklonjenom od pogleda s mora, a istodobno okrenutom prema jugozapadu, prema suncu. Skromnost, jednostavnost i funkcionalnost temeljne su odrednice otočnog graditeljskog genija, bilo da je riječ o cijelim naseljima, obiteljskim kućama, crkvama bilo o grobljima. Građevni se materijal nalazio na licu mjesta: kamene kuće, kamenom popločane ulice, od kamena izgrađeni muli i suhozidi. Urbani raspored, iako je varirao od otoka do otoka i od naselja do naselja, bio je opet različit između naselja na obali i naselja u unutrašnjosti, jednim svojim dijelom odgovarao je svima: u potpunosti je pratio prostorne, gospodarske i prometne potrebe svojih korisnika. Bez sumnje bi se nešto slično moglo ustvrditi i za mnoga naselja na jadranskoj obali. No nigdje ta usklađenost između prostornog uređenja i potreba korisnika nije tako očita kao na otocima, pa je graditeljstvo i pomno planiranje prostora jedna od prepoznatljivih značajki otočne pripadnosti.

Danas se, međutim, pod snažnim pritiskom turističke izgradnje, vizura jadranskih obalnih i otočnih naselja sustavno depersonalizira i unificira te mnoga nemaju više ništa od onoga što ih je stoljećima činilo prepoznatljivima. Nedovoljna i slabo provedena graditeljska regulativa dovela je do takvih deformacija u obalnom urbanizmu da se posljedice više neće moći otkloniti. Velik dio hrvatskih otočnih i kontinentalnih obala isprekidani je niz kuća za odmor u kojima, osim ljeti, nitko ne stanuje. Ima

otoka, osobito u blizini kopna, koji imaju po nekoliko puta više stambenih objekata nego stanovnika (Čiovo, Murter, Vir, Pag). Riječ je o apsurdnoj situaciji: urbana prepoznatljivost otočnih naselja, koja je uvijek bila jedan od elemenata turističke privlačnosti, gasi se i nestaje u nemaštovitoj izgradnji za te iste turiste.

PLOVIDBA UZ OTOKE

Milenijima su se obala i otoci nalazili u akvatoriju u kojem se odvijala intenzivna plovidba. Uz današnju hrvatsku obalu vodili su trgovački putovi od Grčke i Bliskog istoka prema najzapadnijim lukama Jadrana, prije svih ostalih Akvileji i Veneciji. Dobra strana ovog plovidbenog puta bila je i u tome što je bio u velikoj mjeri zaštićen od silovitih udara vjetra. Svaki je otok mogao iskusnom kapetanu poslužiti kao zaklon u nepredvidivim vremenskim okolnostima. S druge strane, unatoč nesumnjivim prednostima plovidbe duž otočnih obala, tako razgranat arhipelag s mnogo pličina, grebena i malih otočića uzimao je svoj danak. Po otočnim obalama mnogo je toponima koji komemoriraju nesreće na moru. Obično su imena motivirana podrijetlom broda (i utopljenika): *Punta Puiza, Arbanež, Grego, Kandija...* Jadransko morsko dno premreženo je olupinama potonulih brodova iz svih epoha i sa svih obala Sredozemlja. Arheolozi su ih do danas identificirali više od 1200. Riječ je o jedinstvenom muzeju različitih kultura koji se – čudne li simbolike – nalazi pod morem (Radić Rossi, 2011). To tužno društvo na poseban je način oblikovalo svakog otočanina koji se inicirao u plovidbi, tako da su brod, plovidba i opasnosti kojima su se izlagali otočani na mnogo načina utjecali na formiranje pojedinačnih i zajedničkih identitetskih obilježja. Iako nije imao nikakve dokaze o formalnoj osposobljenosti za upravljanje brodom, svaki je otočanin bio vrhunski kapetan u svom brodu i na svom moru koje je, za tadašnji način plovidbe i transporta, bilo ravno oceanu.¹⁴

SIGURNOST PLOVIDBE

Da je sigurnost plovidbe oduvijek bila od prvorazrednog interesa, govore najstariji autori kad prenose obavijesti iz jadranskog arhipelaga (Pseudo Skimno, Pseudo Skilak, Strabon, Ptolomej, Plinije Stariji, Anonim iz Ravene, Porfirogenet). A izvanredni su dokazi sačuvani i u jeziku, u otočnoj toponimiji. Potrebe za prenošenjem poruka po-

¹⁴Jasno je da su Jadranom plovili i veliki brodovi kojima su vlasnici često bili s otoka (Silba, Lošinj, Hvar, Korčula...). Riječ je o brodovima za obalnu kabotažu (bracere i trabakuli) te o velikim prekoceanskim jedrenjacima svih tipova. Ne izdvajamo ih ovdje kao specifično otočne ili specifično jadranske jer su gotovo po svemu odgovarali tadanjim zahtjevima trgovačkih brodova u Sredozemlju.

stojale su jednako u prošlosti i danas. Slale su se s najviših vrhova ili s onih s kojih su se najbolje vidjele točke prema kojima su bile usmjerene. Takvi su se vrhovi obično zvali *straža*. Danas gotovo da nema naseljena otoka u hrvatskom arhipelagu koji nema svoju *stražu*. Samo na zadarskim otocima zabilježili smo više od pedeset vrhova takvog ili sadržajem bliska imena (*Belveder, Čekanje, Javnjak, Ozrinj, Pudarica, Šentinel*).¹⁵ Poruke su se prenosile vatrom i dimom. Paljenjem vatri prije svega naviještala se nadolazeća opasnost, ali prenosile su se i različite druge obavijesti. Na vrhovima iznad uvala u koje je povremeno ulazila velika plava riba (*Telašćica, Levrnaka, Molašćica, Sakarun* i dr.)¹⁶ također se stražarilo. Stražarilo se prema unaprijed dogovorenom rasporedu. Poruke su se prenosile i postavljanjem dogovorenih znakova na vidljivim točkama, a u ribolovu još i rogom. Takvo je stanje trajalo sve do XIX. stoljeća kada je Austrija (jadranska obala tada je bila pod njezinom upravom) odlučila osigurati plovidbu jadranskim rutama modernim, imponantnim svjetionicima s posadama. Samo velikih sagrađeno je osamdesetak u drugoj polovini XVIII. stoljeća. Nakon toga broj svjetionika i obalnih svjetala stalno je rastao tako da ih je danas više od 1000. Ploviti Jadranom noću jedinstven je doživljaj (za upućene).

OBITELJSKI BROD

Mali obiteljski brodovi otočana, svi drveni i na jedra, osobit su dio jadranskog otočnog identiteta. Uvriježeno se misli (i govori) da je riječ samo o ribarskim brodovima, ali tome nije tako. Riječ je prije svega o malim obiteljskim brodovima dužine od pet do osam metara (kaići, gajete i leuti) koje bismo najradije nazvali *težakima* i kojima je prva namjena bila opsluživanje prekomorskog posjeda jer je gotovo svako naselje imalo svoje manje ili veće prekomorske posjede, a ako ih i nije imalo, brod je bio vrlo komforno sredstvo za prijevoz velikih tereta s udaljenih lokacija na istom otoku (kamen za gradnju, trava, drvo za ogrjev, masline, grožđe...). Manje terete prenosio je magarac i sam težak. Taj je brod osim toga svakom osiguravao komunikaciju s gradom i sa susjednim otocima. U slučaju naselja s velikim prekomorskim posjedima (Murter, Ugljan, Hvar, Krk, Krapanj, Zlarin, Zaglav i Sali na Dugom otoku), brod je bio stožerna točka obiteljskog gospodarstva kojem je često bilo sve podređeno. Samo postojanje brodova odlučujuće je utjecalo na urbani izgled naselja (Hramina

¹⁵ Pitanje je što skrivaju još starija i do danas neprotumačena imena vrhova kao što su *Bokolj, Kuranj, Omiš, Šćikat, Tibolj* i bezbrojna druga. Možda se i među njima skriva neka 'straža'.

¹⁶ Uz obalu Telašćice nalazi se vrh po imenu *Ribarska straža*, što samo za sebe dovoljno govori. Prvi spomen hrvatskog ribarstva iz 995. također se odnosi se na tu uvalu. *Lokardenik* i *Lokardenjak* imena su vrhova s kojih se pratio ulazak velike plave ribe u duboke uvale na Dugom otoku i Molatu, a tko zna što nam kriju još neprotumačena imena vrhova iznad takvih uvala, *Omiš* i sve njegove varijante na primjer.

i Betina na Murteru, Kaprije, Krapanj, Kukljica i brojni drugi) jer su se za njihovu sigurnost gradili bezbrojni muli u suho, mala izvlačilišta i škveri, sterala za sušenje mreža... Brod kao takav bio je robustan, opremljen jedrom (najčešće latinskim) i veslima (obično četiri) kao pogonskom snagom.¹⁷ Taj brod nema mnogo rođaka slične konstitucije na Sredozemlju. U mjeri u kojoj je očuvan, a očuvan je još u nekim mjestima poput Murtera, Betine, Jezera, Prvića, Zlarina, Vrboske, predstavlja jedinstveni znak otočnog identiteta. Da duh pripadnosti otočana tome brodu nije umro, pokazuju uspješni pokušaji obnove jedrenja tradicionalnim (latinskim i oglavnim) jedrima.¹⁸ Jedan od tih brodova, betinska gajeta *Cicibela*, našao se i na popisu kulturnih dobara RH.

OBITELJSKI RIBOLOV

Obiteljsko otočno ribarstvo dio je egzistencijalne trijade (ovca-riba-maslina, ranije vinova loza). Najveći broj otočana nije, međutim, sudjelovao u poduzetničkom ribolovu (u prošlosti je to gotovo isključivo bio lov na malu i veliku plavu ribu). Iako je najviše ribara u ovim posadama dolazilo s otoka i premda su se oni izvan velikih kampanja bavili redovitim težačkim poslovima, njihov status nije tipičan za otočno obiteljsko ribarstvo. Oni, dok traje ribolovna kampanja, žive i funkcioniraju drugačije od ostatka otočne zajednice. Poduzetnički, danas bismo rekli profesionalni, ribarski brodovi bili su redovito lakši, brži i s više vesala od onih težačkih. Najbolji je primjer komiška gajeta falkuša. U ribolovu, osobito na, za jadranske prilike, udaljenim lovištima (Palagruža, Sušac i Kornati), vladala su unaprijed definirana pravila, a mjesto lova u načelu se određivalo ždrijebom (*brušketom*).¹⁹ Mali, obiteljski i rekli bismo komplementarni otočni ribolov odvijao se uz obalu, u blizini naselja, redovito noću (da se ne „troši“ dnevno vrijeme koje je trebalo u polju i na pašnjaku), s raznovrsnim artima i postupcima. Taj je ribolov, a ne onaj veliki, osobiti znak otočnog i u širem smislu priobalnog identiteta. A tome najbolje svjedoči izvanredno bogat i raznovrstan leksik vezan za ribarstvo i kulturu življenja uz more. I ovdje, kao i u me-

¹⁷ Kad je riječ o malim obiteljskim brodovima, osim latinskog jedra čija je uporaba bila koncentrirana na sjevernodalmatinski arhipelag, jedrilo se i oglavnim i sošnim jedrima (Kvarner i Istra) te, također, i jedrima i drugim na južnom Jadranu, gdje se još mjestimice javlja tzv. *mistik* – specifični tip latinskog jedra.

¹⁸ Danas je na Jadranu desetak manifestacija koje uspješno komemoriraju tradicionalni način jedrenja i sam drveni brod. Na 26. izdanju regate *Dani latinskog idra* u Murteru godine 2023. sudjelovalo je 88 brodova na jedra, od toga devet s oglavnim jedrom. Ostala su bila latinska.

¹⁹ Mjesto lova u vodama viškog otočja trebalo je izboriti. Iz Komiže bi prema Palagruži kretala regata od mnogobrojnih gajeta falkuša. Najbrži bi izborili mjesto na žalu na koje bi mogli nasukati gajetu i pripremiti je za ribolov.

teorologiji, nastupaju jezični problemi kad treba prenositi „morske sadržaje” prema kontinentalnim ribarnicama. Da riječi iz ove sfere imaju golemu identitetsku snagu ne samo na razini arhipelaga nego i na razini svake pojedine zajednice, općepoznata je stvar. Na znanstvenoj razini ta se pitanja rješavaju taksonomskom sistematizacijom, dok na lokalnoj svaka zajednica naziva po svome. Ako uzmemo za primjer ribu sistematskog naziva *Dicentrarcus labrax*, dobit ćemo od otoka do otoka najmanje pet naziva s još nekoliko podvarijanata: *brancin*, *dut*, *agač*, *lubin* i *smudut*. Pošalica kaže da se svađa među otočanima najlakše može zavrći tako da se inzistira na svom nazivu kao jedinom ispravnom.

PREDVIĐANJE VREMENA

Posebna je bila osobina svakog težaka pomorca i cijele zajednice izvanredno prognoziranje vremena. Premda to danas, u doba pametnih telefona i odustajanja od života s prirodom, izgleda nevjerojatnim, predviđanje je vremena za ondašnju otočnu zajednicu bilo od sudbinske važnosti, pa prema tome i jedno od osobitih otočnih znanja. Dobra prognoza značila je dobru organizaciju poslova na kopnu i moru, sigurnu plovidbu i ribolov, a ponekad i sam život. O svemu se vodilo računa prije prvorijeka o sutrašnjem vremenu: o obliku i kretanju oblaka, o sjaju zvijezda i mjeseca, o plimi i oseki u uvali, o kretanju životinja po pašnjaku, o glasanju i letu ptica... Prema vlastitim, ali i istraživanjima drugih autora, u pojedinim otočnim govorima može se bez poteškoća izdvojiti na stotine riječi iz pomorskog vokabulara koje govore o snazi i smjeru vjetera, morske struje, vrsti oblaka, obliku i veličini vala, tipu zamagljenosti i dr. Zanimljivo je da taj vokabular ne može naći svoje mjesto u nacionalnom meteorološkom leksiku iako standardni jezik za vjetrove na Jadranu (jer osnova tog vokabulara nije jadranska) nema odgovarajuće nazive. Pravo građanstva u medijskim prognozama vremena stekli su zasad samo *bura* (iz SI smjera) i *jugo* (iz JI smjera), dok ostale vjetrove prognostičari nazivaju po stranama svijeta. Tako se *maestral* naziva sjeverozapadnjak, *pulent/pulenat* zapadnjak, *lebić/garbin* jugozapadnjak, *oštar* južni vjetar, *levant/levanat* istočnjak, *tramuntana* sjeverac.²⁰

²⁰ Istini za volju, treba reći da postoje sinoptičari koji ponekad koriste i „narodne” nazive. Koliko je stanje kaotično, govore i sintagme tipa: „(...) na Jadranu će puhati *jugo* i *južni vjetar* (ovaj potonji je *oštar*, iz smjera J, i nije stekao svoje mjesto u standardnojezičnom leksiku, a prvi je *jugo*, iz smjera JI, taj je to mjesto stekao, dočim njegov sinonim *široko* nije). Zbunjujući je i primjer: „(...) u gorju će puhati *sjeverac* (ne zna se je li iz smjera SI ili S), a na Jadranu *bura* (sigurno iz smjera SI).

VJETROVI

Analiza smjerova i naziva za vjetrove možda najefektnije prikazuje svu kompleksnost otočne stvarnosti i svu sposobnost jezičnog sustava da iz svog fundusa pojmovna izabere upravo one nazive koji najtočnije opisuju svaku pojedinu zajednicu. Najveća „konfuzija” vlada u zoni nejakih i rijetkih vjetrova između *juga* (JI) i *maestrala* (SZ). U ovom sektoru je, od otoka do otoka, mnogo različitih naziva za iste smjerove. Većina je motivirana riječima koje imenuju prostor iz kojeg vjetar dolazi: s *juga oštar* < lat. *AUSTER*; iz Afrike *AFRICUS* > *japrak*, iz Libije > *lebić*, iz Grčke > *grego*, izvana, s jugozapada: *hurijan* < *fore* i *garbin*; *srdelar* koji potiče lov *srdela*, odnosno *smokvar* koji pomaže sušenju *smokava* itd. Ako uzmemo da su vjetar i njegov smjer rezultat uvijek istih procesa u atmosferi, mogli bismo pomisliti i da svi vjetrovi na svakoj točki pušu iz istog smjera pa da se prema tome jednako i zovu. No tome nije tako. Sva otočna raznolikost i sve jezične razlike ovdje dolaze do punog izražaja jer za otočanina vjetar nije bio pogled s gradskog balkona. Vjetar je bio stvarnost koja je u svakoj svojoj izvedenici imala izravne posljedice na oblikovanje životnog ponašanja. Jedino što su stari otočani slušali, kad više nisu mogli ni na more ni u polje, bila je vremenska prognoza koja, s obzirom na njihovu dob, nije više ni na koji način utjecala na njihov život. No to je bilo ono polje kojim su oni, iako stari i nemoćni, suvereno vladali. Moćan znak njihove posebnosti!

KORIŠTENJE ZEMLJIŠTA

Unatoč blagotvornom utjecaju mora, otočani su prije svega bili poljoprivrednici. U prvoj fazi naseljavanja, više pastiri nego težaci, ali od trenutka formiranja naselja i trajne prisutnosti na otoku prije svega zemljoradnici, a u toj zemljoradnji vinogradarstvo je zauzimalo u cjelini najvažnije mjesto. I tako dugi niz stoljeća, sve do početka dvadesetog i propasti vinove loze. Proizvodili su kvalitetna i cijenjena vina (neka su i danas na glasu) za koja se zna – na temelju arhivske građe – da su se služila na najprestižnijim europskim stolovima. Isto tako, otočni ovčji sir bio je čuven još u antici. Proizvodnja svih drugih kultura (žitarića, povrća i voća, a osobito krumpira) varirala je od otoka do otoka i od naselja do naselja, zavisno o podneblju, dostupnosti vode, seoskoj tradiciji i površinama za sadnju. No samo je vino, u manjoj mjeri sir i meso, bilo jedinstveni proizvod otočne prepoznatljivosti. S propasti vinove loze i kasnije stočarstva, to mjesto je zauzela – ne na svim otocima jednako – maslina. U doba intenzivnog vinogradarstva postojali su otoci, ponekad veliki poput Visa, bez ijednog stabla masline. Monokultura vinove loze imala je dramatične posljedice na otočnu demografiju. Kad je propala (zbog peronospore, a zatim još više zbog filoksere), na tisuće otočana otplovilo je prema Amerikama. Bio je to prvi veliki iseljenički val s Jadrana. Ponovilo se to s manje intenziteta i 1956. kad su, zbog za Jadran nevjero-

jatno hladne zime, usahle masline koje su se, nakon propasti vinove loze, na mnogim otocima ustalile kao monokultura. No mnogi su u to vrijeme bježali iz zemlje i iz političkih razloga.

OTOČNI JELOVNIK

Općenito uzevši, može se reći da je otočni jelovnik bio vrlo jednostavan, pogotovu kada je riječ o siromašnim otočanima, a oni su bili najbrojniji. Temeljio se na jednostavnoj pripremi onoga što su davali zemlja i more. Viškovi ribe su se sušili (ili solili) za zimu,²¹ a tako se postupalo i s mahunarkama (bob, grašak, slanutak). Kupovalo se nije gotovo ništa, a razmjenjivalo se s kopnom ono što je eventualno nadilazilo obiteljske potrebe. Svježa se riba pripremala na nekoliko osnovnih načina (brudet, lešo i pečena).²² Uvijek se nastojalo da priprema traje što kraće da se ne bi gubilo „dnevno svjetlo” na tako obične stvari kao što su priprema hrane i jelo. Zato su težaci često glavni obrok jeli navečer, pogotovu u kratkim zimskim danima. Unatoč reduciranim količinama namirnica, nije moguće ukratko sažeti sve raznolikosti u pripremi hrane od otoka do otoka. Jedino što se nedvosmisleno može ustvrditi je to da priprema nekog jela – recimo brudeta – toliko varira od otoka do otoka, od naselja do naselja na otoku, pa čak i od obitelji do obitelji, da svaka od tih zajednica svoj način pripreme smatra osobitim znakom svoje otočne posebnosti. Danas jela koja su se pripremala od tih sastavnica doživljavaju kulinarsku renesansu. Nažalost, često je riječ o surogatima, unatoč tomu što je mediteranska prehrana na zaštićenom popisu UNESCO-a. Od gastronomskih proizvoda s otoka, na nacionalnom popisu zaštićenih nalaze se brački vitalac (jelo) i paški sir.

ZNANJA I VJEŠTINE

Vrijedni primjerci materijalne baštine danas su sačuvani u rijetkim preživjelim predmetima razbacanim po lokalnim zbirkama i još uvijek u starim konobama, (još) nepreuređenim u turističke namjene. A ostalo živi u memoriji još živućih protagonista

²¹ Sol je zauzimala iznimno mjesto u kulturi prehrane, konzerviranju ribe, ali i u poreznom sustavu Venecije. Najstariji način opskrbe bio je prikupljanje iz škrapa nakon evaporacije. U kasnom srednjem vijeku svaka pogodna uvala na otocima bila je mala solana. Vidi se to i danas po ostacima u moru, ali i po preživjelim toponimima: *Soline*, *Slanica*, *Solinski* (uvale) te *Kučarine* i *Savrnari* (ruševine zidova u plitkom moru).

²² Zbog pomanjkanja maslinova ulja na mnogim otocima, ali i zbog obiteljskih prihoda u kojima je zarada od prodaje ulja sudjelovala u visokom postotku, mnoge su obitelji odustajale od prženja ribe.

nista iz vremena kada su sva karakteristična obilježja otočnog načina života bila u funkciji, a s njima i predmeti koji su ih pratili. Međutim, znanja i vještine kojima su vladali otočani u najtežoj su mogućoj situaciji, zapravo u velikoj opasnosti da zauvijek budu zaboravljeni. Iz terenskog istraživačkog iskustva znam za nekadašnje perjanice hrvatskog ribarstva u kojima više nema ni jednog tradicionalnog broda, a nekmoli osobe koja bi ga znala sagraditi i, isto tako, otoke na kojima je paslo stado od 5000 ovaca, a danas gotovo da i nema osobe koja zna napraviti sir *po starinsku*.²³

Do pojave turizma na obali i otocima stanovništvo se pretežito bavilo stočarstvom, zemljoradnjom i ribarstvom. I to najčešće svim granama poljoprivrede odjednom. Istina, postojalo je i profesionalno organizirano ribarstvo na nekim točkama (Palagruža, Kornati, Sušac), pomorstvo (Korčula, Silba, Lošinj), lončarstvo (Iž), koraljarstvo (Zlarin), spužvarstvo (Krapanj), solarstvo (Pag), kamenarstvo (Brač), drvena brodogradnja (Korčula, Betina, Lošinj), drvarstvo (Olib, Silba). Te su aktivnosti i obrti donosili znatne prihode onima koji su se njima bavili. Industrija, osim one za preradu ribe i proizvodnju građevnog kamena, nije vrijedna spomena. Pomanjkanje svega i svačega na tada gusto naseljenim otocima prisililo je otočane da sami, najčešće bez pomoći izvana, stječu najrazličitija znanja i vještine. I to mnogo njih odjednom. Osim svih poslova u svetoj trijadi, trebalo je znati napraviti, opremiti i održavati brod, sašiti jedro i naučiti ploviti; *armati* (formirati) i održavati mreže, savladati postupke u ribolovu, uplesti vršu, na različite načine konzervirati ribu, složiti bačvu, ozidati pašnjake i ograde zidovima usuho, činiti sir i ulje, na koncu, i ne najmanje važno, razumjeti znakove za predviđanje vremena da bi se moglo (sigurno) ploviti. Popis tih znanja i vještina gotovo je beskonačan pa bi se moglo bez velikog pretjerivanja reći da je upućenost otočanina u velik broj različitih znanja (zbog izoliranosti i često iz nužde) još jedna od sastavnica otočnog identiteta. Možda i najvažnija. Taj bih tip čovjeka, makar prigodno, nazvao *homo insularis*.

²³ U ovom je segmentu pomanjkanje sustavne politike zaštite evidentno: Ministarstvo kulture RH stavilo je na popis zaštićene nematerijalne baštine *Tradicijske ribolovne vještine, vjerovanja i običaju na Jadranu*, ali je većini otočana takav način ribolova zakonom zabranjen propisima iz djelokruga Ministarstva poljoprivrede.

OTOČANI ISELJENICI

Otočani, relativno najbrojniji hrvatski iseljenici u prošlosti, svoja su stečena znanja i vještine prenijeli u zemlje u kojima su se nastanili, u početku egzodusa u Amerikama, a potom u Australiji i na Novom Zelandu.²⁴ Trebalo bi podrobnije istraživanje o tom fenomenu da bi se došlo do potpunijih podataka o razmjerima iseljeničkog utjecaja na lokalne zajednice te do stupnja očuvanosti identitetskih obilježja. Ipak, i bez velike upućenosti možemo biti sigurni da su mnoga od tih obilježja, znanja i vještina dobro očuvana. Zna se na primjer da su komiški ribari bili pokretači organiziranog lova i konzerviranja plave ribe u Kaliforniji, Starograjani na Lampeduzi. A Kaljani su pioniri uzgoja tuna u Australiji.²⁵ Iako ne stoji nužno u vezi s ovom temom, ipak ću u ovom kontekstu spomenuti jednog od najvećih izumitelja u području ribarske tehnologije – Marija Puratića, Bračanina iz Sumartina, koji je svojim hidrauličnim vitlom (*power block*) za sva vremena olakšao život ribarima. Drugo veliko polje u kojem se dokazao identitetski genij otočana prvog iseljeničkog vala svakako je vinogradarstvo. Teško je naći prekomorsku zemlju od Kalifornije u SAD-u do Čilea i Novog Zelanda u kojoj se ne konzumira vino autentičnih otočnih sorti.

VJERA

Izrazito važno mjesto u životu otočana zauzimala je vjera. U okolnostima potpune izolacije, plovidbe po olujnom moru, neimaštine i bolesti, malo je bilo osoba i institucija kojima su se otočani mogli uteći. Majka Božja i svetcu zaštitnici bili su rijetke adrese od kojih se očekivala pomoć. Obitelj i šira zajednica čvrsto se držala na okupu. Solidarnost s potrebitima, utemeljena na kršćanskim vrijednostima i otočnim institucijama (bratovštine, kase uzajamne pomoći, zadruge...), bila je način života i ponašanja na otoku. Nedjeljni ručak na jadranskim otocima, zbog svoje jedinstvene mobilizacijske snage i jednostavna jelovnika, trebalo bi staviti na listu nacionalne nematerijalne baštine. Zaujete crkve, oltari i slike po jadranskim gradićima, starokršćanske crkvice po poljima i

²⁴ Ove iseljenike, gledano iz perspektive transfera identitetskog ponašanja, ne bi se smjelo miješati s onim iseljenicima (gastarbajterima) koji su krenuli 60-ih godina XX. stoljeća uglavnom prema europskim zemljama. Prvi su se otisnuli sa svojim identitetskim navikama u imigracijske države heterogena etničkog sastava u kojima su mogli implantirati (barem na suženom prostoru) svoja identitetska obilježja, znanja i vještine. U načelu, oni i njihovi potomci žive i danas na istom mjestu. Protagonisti drugog vala uglavnom su krenuli „na rad” s namjerom da se vrate u domovinu, u čemu su u dobrom broju slučajeva i uspjeli.

²⁵ Po povratku u Hrvatsku, nakon osamostaljenja, pokrenuli su Kaljani u staroj domovini veliki marikulturni biznis, osobito u Zadarskoj županiji.

kapelice po rtovima plovidbenih ruta, toponimi sa svetačkim imenima,²⁶ ritualna paljenja brodova i procesije s Gospinim likom samo su vidljiv dio te odanosti. Kalendarom gospodarskih i društvenih događaja upravljali su blagdani crkvene godine, a često je o njima ovisio i jelovnik. Ovdje je zanimljivo spomenuti da je Katolička Crkva, za razliku od državnih ustanova i institucija, bila neprekidno prisutna i na malim otocima unatoč neprijateljskom društvenom kontekstu do početka 90-ih. Iako je većina malih otoka bila bez trajno prisutnog svećenika (on bi došao vaporem), u svim selima na zadarskim otocima, na primjer, bez obzira na broj prisutnih stanovnika, svake se nedjelje služila misa, a svi pokojnici koji su to za života zaželjeli, pokapani su uz pratnju svećenika.

PRAZNOVJERJE

Ako je vjera bila prostor ufanja i nade, a kršćanski kodeks poželjan način ponašanja, ne treba zaboraviti da je usporedo s vjerom na mnogim otocima bilo rašireno praznovjerje. Ne izlaziti noću, ne šetati se po groblju, izbjegavati susrete s „nositeljima zle sreće” – bila su upozorenja koja se nisu ignorirala. *Štrige* (vještice), kozlaci (vukodlaci), zlodusi, duše iz čistilišta, pokojnici povratnici i svakojaki uroci samo su dio pučkog inventara i danas duboko usađena u otočnu memoriju. Na otoku Ižu, poznatom po ribarstvu, nije se, na primjer, smjelo na dan odlaska u ribolov mesti kuću, posuditi neki predmet, spominjati miša, zeca ili kunića, pitati ribara kamo ide, zaželjeti ribaru sreću, proliti ulje i još mnogo toga. Sve su te okolnosti ili postupci najavljivali slabu sreću u ribolovu. Ali, za sve neželjeno, postojao je i sustav protumjera koji je trebao neutralizirati efekte uroka. Ako bi, unatoč svim poduzetim protumjerama, na koncu ulov ipak bio neznatan ili nikakav, čitava bi se družina vratila u porat, iskrcala sve ribarske arti i svu brodsku opremu, odnijela ih u kuću, navukla brod; zatim ga oprala iznutra i izvana, porinula u more, ukrcala ponovno sve na brod i krenula u novi *vijaz* (dugotrajni lov izvan porta). Time su, vjerovalo se, bili neutralizirani svi negativni efekti uroka. A novi je *vijaz*, bez uroka, trebao donijeti bolju sreću.

Pučka vjerovanja nisu otočna specifičnost; rasprostranjena su diljem svijeta. No čini se da su lovci na kopnu i ribari na moru u tome prednjačili. Pogotovo otočani; beskonačno je dug popis predmeta i postupaka koji donose nesreću i onih s pomoću kojih se

²⁶ Najstariji toponimi sa svetačkim imenima češće se odnose na imena naselja i konfiguracija na kopnu nego na imena samih otoka: Stomorica < Sveta Marija, Sutvara < sveta Barbara, Stobreč < sveti Lovre, Supetar < sveti Petar, Sutulja < sveti Ilija, Sućidar < sveti Izidor, Supokrač < sveti Pankracije i dr. Jedini otok koji nosi ime napravljeno po ovoj formuli jest *Sustipanac* (sveti Stjepan) u Pirovačkom zaljevu. Sva ostala svetačka imena otoka novijeg su datuma i u njima nije došlo do jezičnih promjena koje su karakteristične za kopnene titulare. Takva imena nose redovito nenaseljeni otoci: Sveti Andrija (3 x), Sveti Ante, Sveti Grgur, Sveti Ivan, Sveti Jerolim, Sveti Juraj, Sveta Justina, Sveta Katarina (2 x), Sveti Kliment (2 x), Sveti Marko, Sveti Nikola...

sve može vratiti u prethodno stanje. Bilo je, međutim, otoka gdje su pojedini svećenici potpuno iskorijenili praznovjerje, a autor je rođen upravo na jednom od njih. Anegdota kaže da su vjernici htjeli blagoslov polja s procesijom ne bi li iskorijenili miševe koji su im uništavali ljetinu. Nakon što ih je pažljivo saslušao, župnik im je navodno rekao: „A zašto mene zovete, treba u polje odvesti mačke!”

VJERSKA I PROFANA (NEMATERIJALNA) BAŠTINA

Baština vjerskog i profanog sadržaja na otocima najprije je zabilježena na glagoljici, jedinstvenom hrvatskom pismu kojim su se služili jedini tada pismeni pojedinci, u pisanoj tradiciji poznati kao popovi glagoljaši. Za Hrvate je karakteristična tzv. uglata glagoljica. Iako glagoljica nije samo otočno pismo, a nije ni pismo svih hrvatskih otoka, ona se u kolektivnoj memoriji često veže za otoke, prije svih ostalih, uz Krk i Cres, na kojima su sačuvani i najstariji dokumenti hrvatske pismenosti.²⁷ Osobit izraz pučke pobožnosti otočana iskazivao se glagoljaškim pjevanjem koje, kao ni glagoljica, nije karakteristično samo za otoke. Riječ je o osobitom načinu crkvenog pjevanja na „narodnom” jeziku koje se javlja već od X. stoljeća po benediktinskim samostanima i koje do danas živi u Dalmaciji i na otocima. Privilegij da pjeva na svom jeziku do II. vatikanskog koncila imala je samo katolička zajednica u Hrvatskoj. Vjerom duboko prožeti otočani očuvali su do danas vrijedne crkvene običaje. Tako se, na primjer, hvarski put *Za križen* našao na popisu UNESCO-ove nematerijalne kulturne baštine.

OTOČNI GOVORI

Danas se većina otočnih znanja i vještina sačuvala samo u riječima, riječima koje zajedno s predmetima i postupcima „koji više ničemu ne služe” padaju u zaborav. Unatoč tomu, nije pretjerano reći da je jezik ostao najizrazitija značajka otočnog identiteta iako je na mnogo mjesta obilježen procesom nestajanja izvornih govora zbog odljeva stanovništva ili pak njegove duboke preobrazbe. Otočne je govore moguće proučavati, a razumnim postupanjem i djelomično očuvati. Oni koji se time budu bavili moraju, kao i u drugim segmentima otočne kulture, voditi računa o tome da se jezična situacija na otocima ne može analizirati odvojeno od jezičnih procesa na obali. U hrvatskom arhipelagu ima još uvijek otoka (npr. većina zadarskih i šibenskih) koji se u jezičnom pogledu oštro razlikuju od najbližeg kopna, bez obzira na neizbježnu dijageneracijsku diferencijaciju na samom otoku. Ima onih kod kojih su jezične razlike prema nasu-

²⁷ Krčki natpis (XI. st.), Valunska ploča (XI. st.), Bašćanska ploča (XII. st.).

protnom kopnu tek neznatne (npr. otok Pašman ili Vir). Ima i onih koji su u jezičnom smislu zbog povijesnih okolnosti naseljavanja izrazito heterogeni (npr. otok Pag). Konačno, ima otoka na kojima su suvremeni jezični procesi stubokom izmijenili jezično stanje, bilo da su lokalni govori pretrpjeli snažan utjecaj prestižnih gradskih varijeteta s obale (takav je slučaj većeg broja otočnih naselja na Krku, Šolti, Braču ili Korčuli), bilo da je kroatizacija nekoć dominantno mletačkih sredina dovela do nastanka novih govora (takav je slučaj otočnih gradića Krk, Cres i Mali Lošinj). Treba u proučavanju otočnog jezičnog identiteta, u mjeri u kojoj postoji, uvijek imati na umu jezična nad-slojavanja: hrvatski su govori prekrili dalmatoromanske,²⁸ ali su istovremeno bili izloženi snažnom mletačkom i talijanskom utjecaju. Ti se procesi mogu lijepo pratiti po pojedinim leksičkim skupinama od ribarstva i plovidbe do stočarstva i poljoprivrede. Razumije se, i na drugim jezičnim razinama.

Jedna je pojava konstanta u evoluciji jezičnih procesa, a ta je da prestižniji izričaj (književni, standardni, medijski) djeluje uvijek na štetu manje prestižnog (narječja, dijalekta, lokalnog govora). Lokalni se govor tako malo-pomalo povlači u specifična semantička polja, nepoznata ili slabo poznata standardnom jeziku. Nacionalna jezična zajednica i njezine institucije nemaju jezičnu politiku koja bi poticala očuvanje lokalnih govora i integraciju njihova leksika u standardni jezik. To se dobro vidi u „velikim” rječnicima kada se traže nazivi za ribe, vjetrove, ribarske arti, pomorsku infrastrukturu... Čitava jezična polja s karakterističnim otočnim leksikom ispadaju iz upotrebe i prepustaju se zaboravu. Što je najgore, često ne postoje dobre standardnojezične zamjene za te sadržaje, pa se uvode jezični surogati koje u praksi nitko ne koristi.

Ipak, s druge strane, u posljednjih dvadesetak godina snažno dolazi do izražaja želja među osviještenim pojedincima da se otočna jezična baština očuva makar u pisanom (digitalnom) obliku. U tom kontekstu treba reći da je u ovom vremenu objavljeno na desetke rječnika lokalnih govora otočnih i obalnih naselja, nekoliko monografija iz otočne toponimije, a u izradi je i jedan jezični atlas dominantno usmjeren na istraživanje leksika pomorske i ribarske kulture. No bez obzira na sve navedeno i unatoč svemoćnoj školi, radiju, televiziji i novim medijima, otočni će govori još dugo opstati jer su najdublje od svih otočnih posebnosti usađeni u životne navike otočana. Osjeća se to čak i onda kad se otočani trude govoriti „pravilno”.

²⁸ *Dalmatoromanskim* ovdje pojednostavljeno zovemo jezik koji se govorio na otocima i obali od početka srednjeg vijeka, negdje kraće, negdje duže (na Krku do kraja XIX. stoljeća). Njega ne valja poistovjetiti ni s latinskim ni s mletačkim.

TOPONIMI ČUVARI PAMĆENJA

Najstariji podatci o otocima i otočanima dolaze iz imena samih otoka (toponima) i konfiguracija na njima. Karakteristično je za toponime da nastavljaju živjeti i onda kad stvarnosti koje su potakle njihovo nastajanje nestanu. Danas je, na primjer, na mnogim otocima potvrđen toponim *Trata*. Redovito označava mjesto s kojeg se vukla mreža (od lat. *trahere* 'vući'). Premda se povlačnim mrežama s kopna ne lovi već gotovo jedno stoljeće, ime i trag aktivnosti koja je nekada bila od životnog interesa, nisu nestali. Što vrijedi za *Tratu*, vrijedi i za *Japnjenicu* (proizvodnja vapna „pečenjem” kamena), *Padraru* (mali kamenolom), *Osik* (kamenom ozidan prostor za čuvanje stada) ili pak *Spansu/ Steralo* (prostor za sušenje mreža iz vremena kada su se pamučne mreže svaki dan sušile). Toponimi su uvijek autentični svjedoci vremena u kojem su nastali, pa ponekad jezgrovitije govore o stvarnosti na koju su se odnosili od povijesnih dokumenata. S druge strane, mnoštvo nekadašnjih toponima koji su evocirali način života na otocima i služili kao orijentiri u prostoru, potpuno su zaboravljeni s obzirom na to da su oni kojima su bili važni odustali, iz ovih ili onih razloga, od života u prirodi.

JEZIK – SVJEDOK DRUŠTVENIH ODNOSA

Osim o napuštenim zanimanjima, otočni toponimi govore i o rasporedu gospodarskih aktivnosti na otoku, a onda, na temelju toga, i o stanovnicima koji su bili podvrgnuti tom rasporedu. Glavna toponomastička razdjelnica na otoku tekla je između autohtonog (hrvatskog) i alohtonog (najčešće romanskog) izričaja, u prvom redu mletačkog jer je Venecija upravljala Jadranom dugi niz stoljeća. U prostoru je to bila crta koja dijeli unutrašnjost otoka od obale. Dalje od obale, u unutrašnjosti, gotovo svi toponomastički referenti nose hrvatska imena: *Vrh, Polje, Laz, Sad, Vlaka, Zgon, Liha, Volujak, Jama, Podanak...*, dok su imena konfiguracija i instalacija na obali ili uz obalu vrlo često romanskog postanja, ponekad još i starija (iz dalmatoromanskog i grčkog). Takvi su primjeri već spomenuta *Trata*, pa *Porat, Bisaga, Punta, Mul, Riva, Kažela, Magazin, Lanterna, Mandrač...*, ali i slabije razumljivi: *Vrgada, Žut, Murter, Žirje, Novalja, Žman, Savar, Sali, Sestrunj, Maun...* Hrvati su došli na jadranske obale iz prostora koji nisu imali kontakta s morem pa su, živeći najprije u zajedništvu sa zatečenim Romanima, a kasnije uglavnom u podaničkom odnosu naspram Venecije, preuzeli većinu pomorskog i ribarskog leksika upravo od njih. Toponime također. Posljedice takva odnosa evidentne su i danas. Hrvatski otočni govori bogati su riječima romanskog podrijetla, koje su potpuno i gotovo na svim jezičnim razinama integrirane u slavenski sustav. S druge strane, riječi i toponimi vezani za zemljoradnju i stočarstvo dominantno su hrvatski. Iz tih inače dobro dokumentiranih podataka izvire još jedna dimenzija spoznaja koje se temelje na strukturi leksika. A ona je prvenstveno vezana

za društveni ustroj. Riječi svjedoče o aktivnostima i o onima koji su se njima bavili: prestižnijim i unosnijim, dakle, ribarstvom, pomorstvom i trgovinom, oni iz bogatijih slojeva društvene hijerarhije i redovito stranci, a manje prestižnim i manje unosnim, zemljoradnjom i stočarstvom, oni iz nižih društvenih slojeva, u svakom slučaju brojniji. Dakle, lokalno, domicilno, hrvatsko stanovništvo.

ZAKLJUČNO

Privodeći kraju ovaj nedovršeni popis identitetskih obilježja otočana, moglo bi se s tugom ustvrditi da su se sve njihove posebnosti, sva njihova znanja i vještine, pokazali bezvrijednima u trenutku kad je šezdesetih godina XX. stoljeća standard stanovništva naglo počeo rasti. Kako na otocima tako i na obali, što samo po sebi nije bilo nikakvo zlo. Naime, do tada se stoljećima živjelo na isti način u okviru istih gospodarskih i društvenih odnosa. Unatoč činjenici da se tada kvaliteta života popravila i na otocima, otočani su krenuli masovno prema kopnu. Nove tvornice, novi hoteli, nova radna mjesta i sve kvalitetnije školstvo na obali doslovno su isisali otočno stanovništvo. Jednostavno, obala se doživljavala, a objektivno je i bila, bolje i perspektivnije mjesto za život, a *bolje* je oduvijek neprijatelj *dobromu*!

Demografska regresija zahvatila je tada sve otoke osim premoštenih. Jedini izuzetak bio je Rab. Starenjem stanovništva i postupnim odustajanjem od tradicionalnih (uglavnom trudnih) djelatnosti te, s druge strane, posvemašnjim okretanjem prema turizmu i tercijarnim djelatnostima, iz dana u dan topila se otočna prepoznatljivost, iako otoci u tome nisu bili usamljena pojava. Sad kad se shvatilo da se stvari ne mogu vratiti nazad, valjalo bi vidjeti može li se u gubitcima naći nešto što bi moglo izići na dobro. Danas, u promijenjenim okolnostima (samostalna država, nove komunikacije, veća osviještenost prirode i tradicije...) da se naslutiti da se sustavna nebriga za vrijednosti mora, akvatorija i otoka može pretvoriti u neslućenu prednost. Naime, mnogi su otoci ostali još uvijek rijetke oaze čiste i nedirnete prirode što samo po sebi predstavlja iznimno bogatstvo, a u suvremenom svijetu opterećenom onečišćenjima – proizvod najvišeg reda vrijednosti, uz to u samom srcu Europe. Može li se taj „zaostatak“ pretvoriti u neki dobitak? Mogu li suvremeni tragači iskopati iz zaborava zakopano blago i dati na uvid njegov sadržaj? Ako u tome uspiju, pokazat će se da nije riječ samo o čistom moru i nedirnutoj prirodi. Pokazat će se da je ovdje riječ o stvarima od neprocjenjive i nikad potrošene vrijednosti: o jeziku jedinstvenog leksi-ka, o znanjima i vještinama koja se još uvijek mogu, ako ne naučiti, a ono zabilježiti, o jedinstvenom urbanom i duhovnom krajobrazu utemeljenom na solidarnosti i uzajamnom uvažavanju, o vještinama i znanjima koja, i kada više nikome ne trebaju, još uvijek fasciniraju. Treba li uopće reći da se sve to najbolje čuva upravo na onim otocima koji su najviše „zaostali“?

Iz malo realističnije perspektive čini se da stvari ne izgledaju dobro i da dinamika događaja ne prijete samo nestajanju otočnog identiteta, nego i gubitku identiteta kao takvog. Iz dana u dan obalna se crta transformira u beskonačni niz ružnih zgradurina i obalnih instalacija namijenjenih onima koje se poziva da dođu uživati u *Zemlji s tisuću otoka*, *Jadranskoj polineziji*, *Mediterranu kakav je nekad bio*, *Raju na zemlji*, *Zemlji punoj života* i bezbrojnim drugim neinventivnim frazetinama koje, da stvar bude potpuno tragična, potiče sama država i njezin model privređivanja u turizmu. Bezidejan i konzumeristički. Ne postoji politička volja da se to identitetsko, i ne samo identitetsko, zatiranje zaustavi ili barem uspori. Uništava se supstanca koja je bila u samim temeljima tog (turističkog) pokreta. Treba strahovati da ni jedna od vrijednosti koje su činile otočnu (i obalnu) prepoznatljivost neće biti dovoljna da zaustavi jurnjavu u bezdan.

Europljani danas strepe nad svojim otocima. Odnedavno Europski parlament ima svoju Međuskupinu za mora, rijeke, otoke i priobalna područja te posebno Tajništvo za otoke. Osnivanje te skupine potaknuo je hrvatski zastupnik u EU parlamentu. Je li to znak nade?

LITERATURA

- Babić, D., Lajić, I. i Podgorelec, S., 2004, *Otoci dviju generacija*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Božanić, J., 1992, *Komiške facende*, Split: Književni krug.
- Božanić, J., 2011, *Lingua halieutica: ribarski jezik Komiže*, Split: Književni krug.
- Božanić, J., 2015, *Viški facendijer*, Split: Književni krug.
- Čače, S., 1995, „Civitates Dalmatiae u 'Kozmografiji' Anonima Ravenjanina”, *Katalozi i monografije* 3, Zadar: Arheološki muzej Zadar.
- D'Erco, R., 1973, *O ribolovu na istočnom Jadranu. Historijsko-pravna, ribarstveno-politička i ekonomska građa*, Zagreb: Jadranski institut JAZU.
- Deanović M., 1962, „Lingvistički atlas Mediterana. Anketa u Boki kotorskoj”, *Rad JAZU*, 327, 5–38.
- Dulčić, J., 1979, „Narodni pomorski nazivi u hvarskoj općini”, *Čakavska rič*, 9(2), 51–69.
- Duplančić Leder, T., Ujević, T. i Čala, M., 2004, „Coastline lengths and areas of islands in the Croatian part of the Adriatic Sea determined from the topographic maps at the scale of 1 : 25 000”, *Geoadria*, 9(1), 5–32.
- Faričić, J., 2006, „Hrvatski pseudo-otoci”, dostupno na www.geografija.hr, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb.
- Faričić, J., 2007, „Sastavnice kulturne baštine hrvatskoga otočnog prostora i mogućnosti njihovoga društveno-gospodarskog vrednovanja”, u Filipčić, A., ured., IV. hrvatski geografski kongres: Geografsko vrednovanje prostornih resursa, 73–94, Zagreb: Hrvatsko geografsko društvo.
- Faričić, J. i Mirošević, L., 2014, „Artificial Peninsulas and Pseudo-Islands of Croatia”, *Annales – Series historia et sociologia*, 24(1), 113–128.
- Filipi, G., 1997, *Betinska brodogradnja: etimologijski rječnik pučkog nazivlja*, Šibenik: Županijski muzej.
- Grandov, Š., 1956, „Narodni zapisi o ribolovu na Jadranu. Ribolovno-proizvodni odnosi kod Saljana”, *Anal. Jadranskog instituta* 1, 405–421.
- Jelić, R., 1985, „Ribarstvo i ribarski običaji u Malom Ižu”, *Adriatica maritima* 4, 119–179.
- Juraga, I., 2008, „Murter u prvoj polovici 20. stoljeća – tradicijski život i običaji”, *Murterski godišnjak*, VIII, Murter, 25–236.
- Juran, K., 2017, „Dolazak korčulanskih kalafata na Murter i druge sjevernodalmatinske otoke u 18. stoljeću”, *Murterski godišnjak* 15, Murter, 73–102.
- Kale, J., 2023, *Vodič kroz suhozidnu baštinu šibensko-kninske županije*, Šibenik: Muzej grada Šibenika.
- Kursar, A., 1982, „Iz leksike i tradicije šepurinskih ribara”, *Čakavska rič*, 10(1-2), 97–144.
- Lajić, I., 1992, *Stanovništvo dalmatinskih otoka: povijesne i suvremene značajke depopulacije*, Zagreb: Consilium i Institut za migracije i narodnosti.
- Lajić, I., 2006, *Kvarnerski otoci – demografski razvoj i povijesne mijene*, Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.
- Lorini, P., 1903, *Ribanje i ribarske sprave pri istočnim obalama Jadranskoga mora*, Beč: C. k. naklada školskih knjiga.
- Lulić Štorić, J., 2008, „Tradicijska kultura otoka Rave i njezina suvremena primjena”, u Faričić, J., ured., *Otok Rava*, 427–438, Zadar, Sveučilište u Zadru.
- Lulić Štorić, J., 2017, „Ribarska praznovjerja u Kalima”, u Faričić, J., ured., *Kali*, 531–538, Kali/Zadar: Sveučilište u Zadru i Općina Kali.

- Macan, T., 1933, „Ribarsko oruđe (Blato na Mljetu)”, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 33(1), 206–214.
- Starc, N., Kaštelan-Macan, M. i Ćurlin, S., ured., 1997, *Nacionalni program razvitka otoka*, Zagreb: Ministarstvo obnove i razvitka.
- Pederin, I., 1987, „Pomorski nazivi u mješnom govoru Kućišta na Pelješcu”, *Čakavska rič*, 15 (1), 73–117.
- Faričić, J., ured., 2022, *Petar Lorini – učitelj i utemeljitelj suvremenoga hrvatskoga ribarstva*, Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Porfirogenet, K., 1994, *Konstantin VII. Porfirogenet o upravljanju carstvom*, pretisak, Zagreb: August Cesarec i AGM.
- Radić Rossi, I., 2011, *Problematika prapovijesnih i antičkih arheoloških nalazišta u hrvatskom podmorju* (doktorska disertacija, rukopis), Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Radić Rossi, I., 2018, „Najstariji prikazi jedrenja na Mediteranu i dosadašnje spoznaje o pojavi latinskog jedra”, *Murterski godišnjak* 15, Murter, 37–72.
- Ružić Barbić, A., 2004, *Bakaračke tunere*, Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Ljubo Pavešić.
- Skok, P., 1933, *Naša pomorska i ribarska terminologija na Jadranu*, Split: Jadranska straža.
- Skračić, V., 1997a, „Baština, kultura, obrazovanje”, u Starc, N., Kaštelan-Macan, M. i S.
- Ćurlin, S., ured., *Nacionalni program razvitka otoka*, 331–349, Zagreb: Ministarstvo obnove i razvitka.
- Skračić, V., 1997b, „Otoci i otočani – pogled s mula”, *Glasje*, 6/7, 61–76.
- Skračić, V., 2004, „Kurnaska gajeta – sveti brod”, *Čakavska rič*, 31(1-2), 31–51.
- Skračić, V., 2008, „Mali otoci – prepoznatljiv znak hrvatske posebnosti na Mediteranu”, u
- Faričić, J., ured., *Otok Rava*, 43–50. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Skračić, V., 2011, „Arhipelagos”, *Godišnjak Sveučilišta u Zadru 2009/2010*, Zadar: Sveučilište u Zadru, 13–30.
- Skračić, V., 2013, „Otočani na malim otocima danas”, *Migracijske i etničke teme* 29(2), 277–293.
- Skračić, V., 2021, *Kornati kad su bili Kurnāti – intimni leksikon prošlosti arhipelaga*, Zadar: Sveučilište u Zadru i Zagreb: Školska knjiga.
- Sorić, S., 2013, „Ribarsko naselje Piškera u prošlosti”, u Skračić, V., ured., *Toponimija kornatskog otočja*, 159–169, Zadar: Centar za jadranska onomastička istraživanja Sveučilišta u Zadru.
- Starešina, P., 1971, *Pomorstvo Silbe*, knjiga 3, Zadar: Institut JAZU u Zadru.
- Turčinov, B., Klepac, G. i Skračić, V., 2018, „Brod i jidro – jedinstveni znakovi murterske prepoznatljivosti”, *Murterski godišnjak*, XV, 149-192.
- Vinja, V., 1986, *Jadranska fauna: etimologija i struktura naziva* 1 i 2. Zagreb: JAZU i Split: Logos.
- Vuletić, N., 2018, „Gajeta i latinsko jedro: bilješke iz kvarnerskog i dalmatinskoga pučkog nazivlja”, *Murterski godišnjak*, XV, 135–149.
- Vuletić, N. i Skračić, V., 2016, „Vers un atlas de la langue de la mer en Dalmatie et Kvarner: le projet JAPRK” *Géolinguistique*, 16, 91–105.
- Vuletić, N. i Skračić, V., 2018, *Leksik morske faune u Sjevernoj Dalmaciji*, I. dio, Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Žuklić, V., 2009, „Kakò se živi i kakò se će zovè na brodù”, u Sokolić, J., ured., *Nerezinski libar*, 2. dopunjeno i prerađeno izdanje, 187–198, Nerezine: Društvo sv. Frane Nerezine – New York 1898, 187–198.